

На незабудь: роман

КУПИТИ

Роман «На незабудь» української дитячої письменниці та перекладачки Оксани Іваненко (1906 - 1997) вперше виходить друком повним обсягом (окремий розділ друкувався ще 1989 р. в журналі «Вітчизна»). Це спогади письменниці про своє дитинство, батьків, родичів. Проте це роман, а не автобіографія. У ньому, за словами авторки, «три чверті правди і чверть домислу, який виріс із правди життя».

Оксана ІВАНЕНКО

НА НЕЗАБУДЬ

Оксана ІВАНЕНКО

НА НЕЗАБУДЬ

Роман

Іваненко О.

На незабудь : роман / О. Іваненко. — Тернопіль : Видавництво Богдан, 2025. — 776 с.

ISBN 978-966-10-5791-2

© Татаринов В., спадкоємець, 2024

© Видавництво Богдан, виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2025

Роман «На незабудь» української дитячої письменниці та перекладачки Оксани Іваненко (1906–1997) вперше виходить друком повним обсягом (окремий розділ друкувався ще 1989 р. в журналі «Вітчизна»). Це спогади письменниці про своє дитинство, батьків, родичів. Проте це роман, а не автобіографія. У ньому, за словами авторки, «три чверті правди і чверть домислу, який виріс із правди життя».

Юних днів, днів весни
Не забудь, не забудь!

Іван Франко

Оксана Іваненко

До читача

Цей роман-спогади — остання робота моєї матері, письменниці Оксани Дмитрівни Іваненко. Про неї і численні її твори вже багато написано. Відомий її творчий шлях, відомий її життєвий шлях. Але ніде нема про дитинство і юність, про оточення, де складався її світогляд, в якому простежується найважливіша думка письменниці — людина повинна працювати і жити для людей, а для цього треба багато вчитися самій і вчити це робити інших. Ось про це і йдеться в цьому творі, який, на мій погляд, не було завершено.

Роман писався довго. Дуже довго. З великими перервами в часі.

«Я лише уривками писала окремі розділи книги, яку жадала написати все життя, і в голові вона виростала, бо мій життєвий шлях припав на такий буряний час! Перша світова війна, Жовтнева революція, двадцяті й тридцяті роки, Друга світова війна, повоєнний час... і не можна було вже обмежитися життям однієї родини з трудової української інтелігенції...

Звичайно, багато взято з власного життя, проте це роман, а не автобіографія».

Це слова Оксани Іваненко у передмові до однієї з частин — «Весілля в монастирі», — яка була надрукована 1989 року в журналі «Вітчизна». Інші частини так і залишилися в рукописах, бо на початку 90-х років минулого сторіччя відбулися великі зміни в країні й в думках людей, і вже інші проблеми та інші теми більше цікавили нового читача.

Та настане час, коли люди знову почнуть цікавитися своїм минулим, життям свого народу, і тоді, я вірю, ця книга буде у великому попиті.

Віктор Татарінов

День народження

— Галинко1! Де Галюнька?

— Та вона з ляльками. Нехай собі!

Галинка сиділа в куточку під круглим столиком. Дорослі були впевнені, що вона грається з ляльками та звірятами. Вони знали, що дівчинка може так годинами тихенько собі гратися десь у куточку або під якимось столом — їх чомусь у домі було дуже багато різних. Вона сиділа або під порт'єрою, або за кріслом, обов'язково на підлозі, й дорослі не втручались у її справи. Галинка тоді не усвідомлювала, чому влаштовується так, щоб на неї не дивились. А на неї і насправді не дивились, адже вона була веселенька, в міру слухняна непередлива дівчинка, майже ніколи не хворіла і не завдавала нікому зайвого клопоту. Вона була завжди заклопотана своїми справами. У неї було багато «дітей» — ляльок і звірят у рівному становищі — багато іграшок, з усіма треба було впоратися.

І от дівчинка добре запам'ятала. Вона сиділа в куточку і зовсім не бавилася, а думала.

Вона думала, як дивно: їй завтра чотири роки. Вона добре, дуже чітко, так, наче все перед очима, пам'ятала кожен день цього року після ялинки. Що трапилося першого дня нового року, що другого, що третього. Їй здалося — вона може розповісти, що було і в понеділок, і у вівторок, і другого тижня, і третього. Вона все пам'ятає. А до минулого року пам'ятала тільки якісь уривки, хвилинки різних днів.

...От вона побігла назустріч татові, який повернувся з редакції. Він підняв дівчинку високо вгору і мовив:

— А нині твій день народження! Нині Галинка народилася! Нині тобі три роки!

А ще, найперше, найраніше, може, їй двох років тоді не було. Коло клумби з величезним кущем жасмину — а за клумбою починається каштанова алея — поставили на сонці маленьку ванночку, і сонце нагріло воду, і туди посадили голеньку Галинку. До чого приємно! Така теплесенька водичка. Галинка ляпає долонями по водичці та сміється. До неї підбігає братик Олесик. Він старший на два роки, для неї —

дорослий, він багато знає і дуже серйозний, але зараз зовсім не такий, як завжди. Олесик також сміється, опускає руки у ванночку, ляпає Галинку по спинці, по руках, не боляче, ласкаво; він радіє і примовляє: «Жабеня, жабеня, це мала жабка у воді». Значить, він любить її? І вона його дуже любить. Бризкають одне в одного водичкою та сміються — вона ще не бачила його таким веселим, а «Жабка» — це значить ласкаве слово.

Вона запам'ятала ці сонячні хвилинки, веселу водичку в маленькій ванночці та прізвисько «Жабеня». Він не називає її так при інших, тільки інколи, коли нікого нема, і Галинка знає, що тоді він її любить.

А невдовзі, за кілька днів, уранці вона почула голос бабусі:

— Дивіться, нічна красуня з'явилася! Вимети, Лізочко, її обережно, хай стрибає в садок.

І молоденька няня Лізочка вимела кумедну жабку. Жабка витягла чотири лапки на всі боки і перелякано пострибала в сад.

Галинка зовсім її не злякалася. Їй подобалось, як жабка витягає лапки, але чому бабуся назвала її нічною красунею?

Потім, згодом, вона почула, бабуся читала казку — в жабку обернулася красуня-дівчина, але царевич не злякався та одружився з нею, і вона знову стала красунею.

Може, та жабка, що стрибала у них на веранді, також обернеться дівчиною? Їх не треба кривдити... і зовсім не образливо, а навпаки приємно, що Олесик назвав її «Жабкою», тільки про це ніхто не знав... та вона запам'ятала...

Ще виринали якісь події, немов у тумані, не значимі й випадкові. От вони всі в гостях у тітки на селі. Діти сидять високо на гарбі, а дядько відчиняє ворота. І більше нічого. Але лишаються небуденні для неї реалії з такими назвами, як «клуня», «гарба».

Із оповідань бабусі вона знає, що їздила туди, коли їй було два роки. Ну, а раніше? Ні, що ж то за життя, коли нічого, нічогісінько з нього не пам'ятаєш? Ні, то не життя, то просто так. Насправді люди живуть тоді, коли пам'ятають...

От із чотирьох років вона все-все пам'ятає. Дівчинка в цьому певна і думає: коли я виросту, все запишу з того дня, як пам'ятаю.

Їй здалося, вона все життя пам'ятатиме тепер кожен день, кожную людину, яку побачить, кожную подію, от тільки вивчиться писати так

швидко і красиво, як мама, й усе запише.

Це нічого, що вона не пише ще зараз, адже тепер вона все пам'ятатиме.

Дівчинка дійсно запам'ятала той день, коли сиділа на підлозі в куточку і зробила для себе важливе відкриття про життя і пам'ять. Що люди живуть насправді, коли пам'ятають.

Звичайно, вона потім багато забула тих днів, то чарівних, то прикрих, зі своїми несподіваними відкриттями та подіями... а втім... а втім... багато пам'ятала, і, може, не так події, як відчуття, пов'язані з ними. Спомини жили, та все відкладаючи записи про них, вже неспроможна була написати про все «так швидко і красиво», як мріяла...

* * *

Галинці, як і всім у домі, і всім взагалі на світі, відомо, що вечір настає, коли татові приносять з редакції гранки — довгі вузькі смуги паперу, зі щільно і дрібно надрукованими словами, а мама тоді сідає правити трудолюбські зошити.

— Діти, швидше йдіть пити чай, кличе бабуса, — уже гранки принесли, вечір надворі!

Коли Галинка й Олесик раптом чогось прокинуться в ліжках і заговорять, мама в їдальні схоплюється.

— Уже верстку приносили, а вони досі не сплять!

Приносили верстку — це вже, значить, пізня ніч, і тільки дорослі мають право не спати.

А найранішній ранок починається з легенького стукоту у вікно татового кабінету. Це йому принесли першу «свіжу газету». Галинка рідко чує цей стукіт, але інколи крізь сон розбирає, як бабуса пошепки, щоб не розбуркати дітей, будить маму.

— Уже Олексій Іванович віддав пробну, вставай!

Маму ніколи не треба будити довго, казати двічі, що необхідно. Вона квапливо схоплюється з великого теплого ліжка. Воно для Галинки — ціла кімната! Вона спить завжди з мамою.

Мама швидко одягається, засовує в сумку зошити. Вона поспішає в Трудолюбіє². Мама там учителька в школі. В Домі Трудолюбія. Всі завжди кажуть — треба до Трудолюбія, біжу до Трудолюбія.

Галинці дуже хочеться також устати, але вона не спроможна розплющити очі й тому, певне, чує не все і не все розуміє, про що мама таємниче радиться з бабусею.

— Мамо, — каже ненька бабусі, — ти ж не забудь, будь ласка, нагадати Лізі принести базарну корзину перед перервою в Трудолюбіє і сама перевір, будь ласка, чи все там вкладене, хай і запас якийсь буде.

Галинці хочеться спитати, чому базарну корзину, з якою кухарка Марфуша ходить уранці на базар, треба нести у Трудолюбіє.

— І нікому анітелень, гаразд? А то ти ж знаєш ці непотрібні балачки.

— Ще б пак! — каже бабуся тоном, з якого зрозуміло, що вона все второпала. А от Галинці незрозуміло, та мама шепоче далі ще далеко цікавіше і приваблювально.

— Якщо буде тепло, можна дітей випустити у верхній сад.

Ця радісна новина заглушає цікавість до корзини.

Дітей випустять у верхній сад!

Мама швидко поправляє Галинчину подушку, здається, щось підсовує під край ковдрочки, і хоча дівчинка не бачить, але знає, що мама сміється. Може, вона сміється зі жабки, з якою Галинка сьогодні спить? Вона по черзі, щоб нікому не було образливо, вкладає когось із своїх «дітей» коло себе на ніч — якусь ляльку, чи то жабку, чи білочку — усіх по черзі.

— Хай прокинеться і побачить! — пошепки каже мама бабусі.

Галинка хоче сказати, що вже прокинулась, але їй ще дужче хочеться спати... Чому це діти не прокидаються так рано, як дорослі, а спати лягають значно раніше? Дорослі, мабуть, ніколи не хочуть спати! Коли вона виросте — ніколи не спатиме!

Із цим рішенням вона знову засинає, і, може, про верхній сад це їй сниться? Може, це великий килим на всю стіну над ліжком знову надсилає їй чудові сни? Галинка знає, що килим її любить, і йому це приємно робити. Адже найлюбіше і найчарівніше місце на світі — її сад! Їй приснилося, чи вона справді почула, як мама казала бабусі: «Коли буде тепло, дітей можна випустити у верхній сад»?

* * *

Сьогодні чудовий, щасливий день!

День народження!

Коли Галинка прокидається по-справжньому, вона бачить, що з-під подушки стирчить, немов визирає, білий-білесенький хутрянний зайчик з червоною морквинкою в роті, а поряд сидить кучерява лялька, ну, зовсім така, яку бажала Галинка! І як це мама вгадала?

Підходить бабуся Катя з двома книжками в руках. Ой! Це ж буквар! Галинка, правда, знає майже всі літери, але слова поки що читає лише на вивісках та деякі заголовки в татовій газеті. А тут у букварі такі гарні малюнки, і слова великими літерами під ними.

— Ти вже велика, — каже бабуся Катя, — я тобі задаватиму уроки, як учням, а цю книжку, — простягає вона другу, чималеньку, в матер'яній ошатній палітурці, — цю я поки що читатиму тобі сама, і знаю: ти її дуже любитимеш. Це вірші, які найкращі наші поети писали для дітей.

Галинка хапає книжки та притуляє до себе разом з лялькою і зайчиком. Тепер вона вмітиме читати всі, всі книги! От Олесик — він, напевне, завжди умів читати, навіть уявити важко, щоб колись не вмів, з ним усі розмовляють, як з дорослим, і не тільки Галинка його слухається, а й старші за нього хлопці.

І про сад їй не приснилося! Бабуся каже:

— Якщо не буде дощу і не похолодає, мама дозволила погуляти у верхньому саду.

Галинка верещить од радості та стрибає на ліжку. Вона дуже любить верещати і стрибати. Олесик осудливо дивиться на неї. Та він також задоволений, це вона відразу бачить. Олесик швидко одягається і ще до сніданку сідає писати записку Жоржику і Люсі в «той» дім — це другий дім у їхній садибі, далеко більший за їхній. Жоржик та Люся, їхні двоюрідні брат і сестра, — діти дядька Гриця і Христі Данилівни — чомусь Олесик і Галинка звуть її не «тьотею», як вона їм приходить, а по імені та по батькові. Може, тому, що вона виступає інколи в театрі, або з любителями, або з приїжджою якоюсь трупкою, коли там треба когось заступити, але найголовніше, що вона вже наспівує пластинки для грамофона! І ті саме пісні — «Гандзя» та «Соловейко» — лунають з ранку до вечора з їхнього дому.

За сніданком Олесик, дивлячись кудись у простір, каже:

— Треба передати записку в «той» дім Жоржу. Можна це зробити?

— Звичайно, — схоплюється радо няня Лізочка. — Ви вже написали? Я зараз віднесу.

Для Олесика кожен радо зробить усе, немов це щось конче потрібне. Він ніколи не просить. Він тільки висловлює бажання, і всі його охоче задовольняють. Галинка так не вміє. Коли їй чогось хочеться — вона обіймає, цілує і бабусю, і Лізочку, і кухарку Марфушу — таку статечну дебелу жінку, й вони її завжди голублять. От Олесика, певне, просто не насмілюються. Лізочка йому навіть «ви» каже, наче він справді дорослий.

— Олесик — викапаний батько, — кажуть про нього.

Тато завжди врівноважений, спокійний, з усіма чемний, ніхто ніколи не чув, щоб він голос підвищив, він дуже-дуже рідко, коли незадоволений, насупить тільки брови. Галинка й цього боїться. Справді, при татові всі тримаються якимось не так, як при мамі, хоча мама інколи може бути і запальною, і пригримнути на учнів або покоївок, але швидко відходить, і ніхто не ображається, бо завжди за діло, коли справді винний, і всі її дуже люблять та з нею відчують себе вільно, наче всім вона рідна не тільки вдома, а й у Трудолюбії, та й на всій Різницькій горі; у кого що трапиться — до неї біжать.

Галинка хоче бути, коли виросте, такою, як мама, але це, певне, неможливо, бо мама — надзвичайна, і вона це знає. Вона найкрасивіша і найдобріша, взагалі найкраща у світі людина. Їй завжди відомо, що кому хочеться, і вона любить робити подарунки.

От і нині, на день народження, дозволила дітей випустити у верхній сад!

Олесик ураз написав записку Жоржику і Люсі.

— А Жечка? — стурбовано питає Галинка. — А як Жечка дізнається?

Адже найближча з усіх дітей для Галинки «хрещена» сестричка Жечка — дочка трудолюбського конторника. Мама казала, що «хрещена» сестра може бути ближчою за двоюрідних, і це цілком правда, так і почувається Галинка зі Жечкою, на рік старшою за неї, так її вважають усі в домі й у гурті дітей, — зовсім своєю.

— Я їй скажу, — враз знаходить вихід Лізочка. — Я ж піду в Трудолюбію до мами на перерву і приведу тоді Жечку.

* * *

Ні, це не сон і не вигадка. Потім пам'яталося — щороку перші дні провесни були однакові своєю радістю, непорівнянними ні з чим

щастям, вони злилися в один прекрасний день, бо все було несподіваним, хоча наче таким самим, як і торік, і позаторік — але завжди, навіть це саме повторення — коли дівчинка після зими вибігає знову в сад — було чудом. Надзвичайний триповерховий сад. Він справді — триповерховий. Вони живуть на середині крутої частини Різницької гори. Подвір'я з палісадниками відділене од «верхнього» саду насипаними терасами так само, як верхній сад од нижнього — тільки тераси ще вищі. А нижній уже огорожений парканом, та паркана влітку не видно за стіною густо посадженої тонкої жовтої акації, наче поділеною на рівні частки міцними стовбурами білої — такої пишної, коли квітне. Це подобається Галинці — немов би кінця саду зовсім нема.

Тато ще до одруження купив на Різницькій горі далеченько від центру міста пустир, насипали тераси, посадили дерева, кущі, квіти. Тепер Галинка чує часто, коли хтось заходить до них уперше, відчиняє хвіртку коло їхнього непоказного будиночка, а за кілька кроків раптом у гостя вириваються слова: «Та це ж просто рай!».

Уже відразу в палісаднику, перед вікнами ростуть великі кущі жасмину, рожевого мигдалю, там і дитячі грядочки з квітами — їх звуть грядками, а не клумбами, як у верхньому саду. Кожен з дітей доглядає свою грядочку, звичайно, допомагають і одне одному, і дорослі також. Між «малим» і «тим» домом над верхньою терасою — розлога стара вишня. Вишня — це добра стара тітка, кожен на ній має свою гілку. Галинка боїться лазити по деревах, як хлопці, як Люся і Жечка, вона взагалі боягузка, правда, в цьому товаристві вона наймолодша та ще й дуже маленька на зріст — у неї найнижча гілка. Та напровесні вишня ще вогка і не вдягнена, як буде трохи пізніше. Узагалі зараз головне — це верхній сад. Терасами бігати заборонено, це пошкодить росту травиці, а коли трава виросте — то й поготів. Навіть хлопці знають і пам'ятають, що спускатися терасами — злочин, для цього є обабіч терас сходи з тумбочками. Уже прийшли тітки Сіми Гуленька і Михась, а також двоюрідні з маминого боку. Михась — ровесник Жоржа, а Гуленька — Олесика. Хлопці нетерпляче перестрибують через дві, а то й три сходишки. Люся і Гуленька намагаються наслідувати їх і перестрибнути хоча б через одну. Галинка

відстає від усіх, але це не заважає їй радіти найдужче, коли вона опиняється на каштановій алеї.

Каштанова алея простягається впоперек верхнього саду, наче головна вулиця всієї садиби — «наш проспект» — говорять тітки. Алея починається від круглої клумби з найбільшим кущем жасмину, а оточують клумбу півники і жовті лілеї. Звичайно, зараз ще нічого не видно, а коли вони квітнуть, чомусь здаються Галинці їхніми ровесниками — хлопчиками та дівчатками. До клумби спускаються сходи з веранди їхнього будинку.

Каштанову алею посадив на пам'ять про Київ тато. Він казав: «У Києві скрізь каштани».

У Києві він учився в університеті, а коли закінчив, задля батьків переїхав сюди. В тата, коли він говорить про Київ, змінюється голос, він дивиться тоді сумно і ласкаво.

— Коли ви закінчите гімназію, — каже він Олесику і Галинці, — то поїдете далі вчитися до Києва; побачите Дніпро.

Київ, Дніпро — лунає як диво, як мрія.

Поки хлопці, а з ними Люся і Гуля дременули в кінець алеї, Галинка перебігає від каштана до каштана й вітається з кожним, навіть цілує нишком сірий, ще вогкий стовбур, а то й «під пахвочку» — під гілочку, де можна дістати, й особливо ніжно «свій». У кожного з дітей з якогось першого літа є свій каштан. У Галинки, звичайно, найменший, та й на нього вона ще боїться лазити. Хлопці обрали собі найвищі, найповажніші. Проте це їй ніяк не пригнічує і не ображає, навпаки, їй було би прикро за маленького, що його ніхто не схотів обрати. І потім, вона впевнена, що достеменно знає: всі каштани, великі й малі, всі дерева та кущі в саду люблять серед усіх дітей найдужче її, Галинку, бо саме вона знає кожне з них.

Усю зиму вони її не бачили, їй здається, вони чекають, щоб з ними привіталися, а не просто з вигуками полізли на гілки до самих вершечків. Галинка певна, що каштани не сердяться на хлопців, адже ні разу торік не допустили, щоб хтось упав з дерева. А втім, дерева скучили найдужче за Галинкою, і тепер, коли вона притулиться до них, вони, напевне, можуть розповісти багато цікавого, що трапилося з ними за довгу зиму — і прикрого, і доброго.

Дідусь Івась, правда, казав, що взимку дерева спали; тим більше вони радіють зараз Галинці! Вони розповідають, звісно, не звичайними словами, як люди, а шерехтять тихенько гіллям, та однаково Галинка розуміє їх. Адже і вона не може, не вміє розповісти про все, що думає. Чомусь узагалі думаєш і вигадуєш так багато, і все так гарно вкладається, а коли скажеш словами — виходить якесь ніяке, коротке та зовсім непривабливе і навіть інколи незрозуміле іншим. Чи в усіх людей так? Може, у неї мало слів, бо вона ще маленька? Чи, може, люди не говорять того, що думають, приховують од інших? Отже, вона чомусь навіть Жечці не говорить про дерева.

Є люди, які вміють дуже добре розповідати, коли їх слухаєш, усе те бачиш. От мама, бабуся, коли сама з дітьми, інколи тато, коли не читає газету. Але здебільшого всі повсякчас розмовляють звичайно, немов тільки нагадують, що треба кому зробити, або повідомляють про те, що вже зроблено.

А Галинка любить слухати, коли розповідають. Адже дорослі багато ходять, їздять, багато скрізь бачать і чують... Мама так може розповісти, що й сама немов побачиш, і все те, про що мова, рухається, гомонить, сміється або плаче. Мама як побуває в театрі або Біоскопі, обов'язково потім розповідає бабусі, Марфуші, Лізочці.

Галинка певна — хоча любі каштани стоять на одному місці, вони також багато знають. Адже в саду пташки, вони літають де завгодно, на зиму линуть далеко у вирій — це якісь казкові краї — ото набачаться на шляху! А вітер? Він теж приносить новини! А хмари? Як вона любить улітку білі пухнаті хмари на синьому небі! От лише висохне — можна буде лежати на травиці, а білі хмари зупинятимуться над їхнім садом. Ні, справді, каштани та високі тополі напевне багато знають і дуже розумні. Не тільки вона любить бути з ними, а й інші — пташки, вітер, білі хмари. Напевне, вони знають мову одне одного і розуміються краще, ніж з людьми.

На жаль, Галинка ще ніколи не прокидалася так рано, як пташки, і ще не бачила, як сходить сонце.

Пташки прокидаються, коли сонце сходить? Чи то пташки його будять?

Це ще раніше, ніж приносять татову газету, а мама не біжить до Трудолюбія, це ще до найранішого ранку?

То тільки дідусь Івась, який улітку спить у саду в курені, все бачить і чує, навіть що й уночі в саду діється. Коли вона виросте, обов'язково хоч разок встане так рано, щоби подивитися і також послухати.

От коли настає справжнє літо, вона й тепер дуже любить дивитись, як заходить сонце. Тоді пташки знімають такий гомін! Удень вони скрізь літають, а ввечері повертаються додому і, певне, скликають дітей-пташенят і всі розповідають одна одній та деревам, де їхні гнізда, усі свої новини.

Дерева розумні й добрі, тож вона ще не може підібрати слова, але якось почула, як бабуся Катя казала про одну знайому: «Яка доброзичлива вихована людина!».

Може, й дерева такі? Доброзичливі та виховані. Вони дружать між собою, привітні до пташок, а бешкетує в саду, крім хлопців, тільки вітер, а дерева верхівками спиняють його і докоряють шелестом гілок, шелестом листя й дивляться уважно, щоб ніхто нікого не кривдив. Отак, як бабуся — уважно поглядає, щоби, бува, старші хлопці не зобидили ненароком Галинку.

Незрозуміло, чому бабуся ставиться так підозріло до Жоржика і Михася?

Михась і Жоржик завжди сперечаються і в усьому змагаються. От про Олесика так не скажеш — він нікого не задирає і в хлоп'ячі сварки не встрає. У ставленні до дівчат, правда, відчувається не те щоби зверхність, а байдужість. Михась і Жорж лише ненароком можуть зачепити або штовхнути малу, але ніколи її не дражнять, як можуть інші, й навіть сперечаються, хто в іграх її вкраде, врятує — вона найменша, її легко схопити на руки, понести (саме те, чого бабуся боялася!), але саме тому їй в іграх відводять наче головна роль — дівчинки, яку викрадають розбійники, принцеси, яку стережуть, рятують, одбивають, і дівчатка це розуміють та не заздять. Адже їм же припадає цікавіше, де можна проявити активність та винахідливість — охоронниць і захисниць.

Он чути — Жоржик і Михась уже сперечаються, хто буде вождь індіців, хто капітан корабля. Олесик спокійно наводить порядок. Усі знову гратимуться в індіців — довготривалу гру, яка тривала все літо, лише на зиму її припиняли.

Галинка ще затримується коло свого любого каштанчика.

Ой! Що там долі у торішньому листі, зараз вогкому, темно-коричневому, блискучому на сонці? Звідти наче визирає, таке синеньке! У мами очі сині-сині. Дівчинка нагинається. З-під листя виткнувся тонесенький пролісок. Який гарненький, любий! Їй хочеться доторкнутися до нього. Може, йому треба допомогти? Адже він такий слабенький, і листя для нього, напевне, важке, і як він пробивається крізь нього! Ні, ні, не треба, його так легко зламати. Хай ніхто не бачить його, а то загорляють, злякаються, ще зірвуть. Вона стоїть, нахилившись і склавши ручки, боїться поворухнутися. Нічого, не лякайся, витикайся далі, я нікому не скажу про тебе.

— Галинчик! Де Галинчик!? — чує вона дзвінкий голос. Це, нарешті, й Жечка прибігла, її любя Жечка.

— Тссс... Тихіше... — підіймає палець Галинка, і Жечка навшпиньки підходить до неї. Жечка знає — Галинка завжди знаходить щось цікаве.

— Дивися, квіточка, — шепоче Галинка. — Я боюся, щоб не зірвали... Бачиш, їй дуже важко витикатися вище. Це, може, пролісок? Пам'ятаєш, бабуся Катя читала, що першим вилазить пролісок.

— А може, треба трошки розгребти листя? — так само пошепки питає Жечка.

— А може, йому стане ще холодно? — не наважується Галинка. — Може, коли самотужки, йому приємніше?

Вони обидві, схилившись над першою весняною квіткою, шепочуться, щоб її не злякати. Хоча Галинка молодша на рік, Жечка певна, що тут, у садку, треба слухатися Галинки, то в інших справах вона старша і розуміється краще.

У цей час лунають на весь садок вигуки Жоржика і Михася.

— Квітка! Я перший побачив! — кричить Жорж.

— Ні, я перший! Ти ще був на дереві, а я стрибнув і побачив, — намагається перекричати Михась.

— Ой! Дивіться! Ціла купочка квітів! — кричать Люся і Гуленька. — Ми! Ми знайшли перші!

Чого вони так кричать, сперечаються! Тільки сполохають квіти, лякається Галинка.

Раптом Олесик каже тоном, що не припускає ніяких суперечок:

— Ви лазили, а Галинка давно стоїть над квіткою і стереже. Я не хотів їй заважати. Правда, Жечко, ти, коли прийшла, Галинка вже

знайшла квітку?

Жечка радіє. Який Олесик розумний! Він таки справді головний серед хлопців! А Галинка, дурненька, завжди щось вигадася або помітить, а загорлає хтось інший.

Галинка вигадуся щось цікаве з ляльками, а заявляє голосно усім Гуля. Жечка ображається завжди за Галинку, до того ж, вона ревнує її до всіх двоюрідних сестер, до всіх знайомих дівчаток.

А Галинці наче й байдуже, що Гуленька з Люсею і хлопці її випередили. Вона тільки каже таємничо:

— Обережно, дивіться, який маленький.

— І от ще купочка, — каже Гуленька, зовсім без хвастоців, як Михась.

— Це і у них день народження, — радіє Галинка. Якщо ціла купочка, можна вже не розмовляти пошепки. Правда, це у них день народження?

— Може, нарвати перший букетик? — пропонує Люся.

— Що ти! — аж лякається Галинка. — Хай вони ростуть! Ми краще влаштуємо для них свято, їхній день народження!

— Як і твій! — підхоплює Гуленька.

— І давайте це місце, де вилізли квітки, пообтикаємо прутиками, щоби помітно було і хтось ненароком не потоптав, — пропонує хазяйновита Жечка.

— Михась! Жоржик! Олесик! — гукає наказово Гуленька, вона одна серед дівчаток вміє так наказувати хлопцям. — Ідіть послухайте, що ми вигадали! Ви нам паличок настружіть, і ми всі будемо справляти день народження пролісків.

Деякий час усі зайняті збиранням підходящих прутиків, рівняють їх, утикають навколо пролісків, хоча Михась і Жоржик трошки сперечаються, у кого рівніше виходить, та зовсім трошки сперечаються, це навіть пожвавлює працю. Обидва ж таки звертаються до Олесика.

— Рівно? Правда рівно?

— А тепер подивимося з дідусевої лавочки на Ворсклу! — пропонує Олесик. — Тато казав учора, що Дніпро вже скрес, значить і наша Ворскла скресла.

«Дідусева» лавочка наприкінці алеї, коло бузкової альтанки.

— Біжимо навперегони, хто швидше? — пропонує Люся, вона бігає швидко, майже так, як хлопці, правда, Гуленька і Жечка не поступаються перед нею. Але Михась турбується про Галинку, він не може допустити, щоб вона стала останньою. Зрозуміло, вона прибіжить остання.

— Жорж! Ми понесемо Галинку! — пропонує він.

Вони зі Жоржем сплітають руки, і Галинка верещить од задоволення.

— Схопи руками нас за шию, — наказує Жорж.

— Обережно, — застерігає Жечка.

— І зовсім не треба бігти, треба урочисто йти, як у палацах ходять, — наказує Гуленька, немов би вона бувала у палацах, але ж про це є в казках.

Михась та Жоржик, на щастя, не сперечаються, хто з них дужчий і хто прудкіший, і їм зовсім не важко нести маленьку Галинку, а вона так щасливо сміється, що всім весело, і хлопці намагаються як найобережніше поставити її на лавочку, звідти дуже цікаво дивитися — видно далеко ген-ген. Он на горі монастир, а в долині Ворскла, їхня люба Ворскла! Скільки радості від неї дітям навесні й особливо влітку! Вона вже незабаром розіллється, вода дійде аж до дамби, до якої спускається їхня Різницька гора, і такий водяний простір буде перед очима!

А насправді вона невеличка, маленька донечка Дніпра, до якого постійно біжить, поспішає. Галинка уявляє Дніпро могутнім, владним. Вона вигадує, коли б його намалювати, як у казках — людиною — було б таке могутнє, мов у богатирів, обличчя, не страшне, а розумне й уважне, і все у хвилях, замість волосся на голові й бороди, і до нього линуть його сини та дочки, струмочки й річечки, і серед них їхня гарна та ласкава Ворскла. Може, це Галинці колись снилося, чи їй читали? Чи вона сама вигадала? В уяві бачить, як насправді, але про це нікому не говорить. Їй і самій цікаво уявляти і думати про це.

Як добре, що саме в день її народження прибігла в садок весна і витикнулися перші проліски, і Ворскла вже ламає кригу, і всі радіють, і кожен вигадує щось цікаве.

А тут з ґанку Лізочка гукає обідати.

— Усі діти у нас сьогодні обідають! — повідомляє вона. — Швидше, бабуся вже чекає.

— А мама передала повний кошик Галинчиних улюблених пірничків! — заявляє Жечка.

— Бабуся уже для всіх у тарелю виклала, — каже Лізочка.

— Ура-а! Ура-а! — кричать Михась і Жорж, а за ними всі діти у такому запалі, немов ніколи не куштували нічого солодкого. Але ж пірнички Жеччиної мами — це не абищо! І весняна дитяча зграя з гомоном та сміхом біжить у дім.

¹ Тут і далі у тексті: *Галинка* — Оксана Іваненко; *Олесик* — її старший брат Дмитро; *Літа Миколаївна* — мама Лідія Миколаївна; *Олексій Іванович* — тато Дмитро Олексійович.

² *Дім Трудолюбія* — притулок для сиріт, де дітей навчали усіляких ремесел.

Трудолюбці

На горбочку, зі свого сторожового посту хлопці-трудолюбці побачили, як їхня учителька ну просто тобі летить угору. В неї завжди була така хода — летюча.

— Біжимо на зустріч, візьмемо зошити, — запропонував Тиміш товаришам. — А ви, — звернувся він до менших, — умить до класу! Панько черговий! Щоб там крейда, ганчірка — все було на місці! Літо Миколаївна, доброго ранку!

— Доброго ранку! — загукали всі хлопці, оточивши учительку. — Давайте зошити, ми понесемо!

— Добридень, хлопці! Що це ви роздягнені повибігали! Хіба вже літо? Ще застудитесь! Ану, вмить до класу! — вона не сердиться, вона сміється, але хлопці її слухаються завжди відразу. — Я зайду до Параскеви Федорівни, а ви подивіться, щоб тихо було, я за хвилинку буду в класі.

Хоч і не за хвилинку, але не більше як за п'ять усе було домовлено з Параскевою Федорівною — дружиною конторника, «кумонькою-голубонькою» — найближчою довіреною жінкою у життєвих справах, куди ближчою, ніж сестри. Літа Миколаївна, поцілувавши її, зашепотіла:

— Ліза корзину принесе, там ковбаса і цукерки, ви вже, голубонько, наріжте, там і масло, намажте бутерброди, я вдома не хотіла, наріжте, щоб усім вистачило. І от три карбованці, візьмете у пекарні здобних, отих по три копійки, з варенням і присипкою.

— Знаю, знаю, усе зроблю.

Параскева Федорівна розчулено закліпала очима.

— Перед великою перервою я когось із хлопців пришлю, ви тільки корзину накрийте і нікому ні телень. Навіщо кому знати? Жеченьку можете з Лізою до нас відправити. Я дозволила, якщо буде сонячно, дітей у верхній сад випустити, й обідатимуть усі дітлахи у нас, і Сіміні, і Грицькові. А яке ж для Галинки свято без Жеченьки? Ну біжу до моїх халамидників! Вони мене зустрічати вибігли! — похвалилася вона.

Перші два уроки минають звично, як щодня у школі — великому довгому класі. Вся школа — один цей довгий, не дуже світлий і зовсім не затишний зал. Який там зал! Це радше непривітна казарма, а втім, це найулюбленіше місце у Трудолюбії для всіх трудолюбців. Тут учаться водночас усі разом, усі три групи — коло сотні хлопців малих та підлітків. Три довгі ряди парт. У першому ряду — перша група, в другому — друга, у третьому — третя. Перед першим і третім — великі чорні дошки, перед другим — посередині столик учительки. На стіні портрет царя і цариці, у правому кутку ікона, в лівому — шафа для шкільних причандалів. Як у кожній церковно-парафіяльній школі. І вчить один учитель, частіше учителька. Але можна ручитися, що в жодній школі учні не люблять так незатишний клас, уроки, як у цій трудолюбській учні-трудолюбці. У школі — найкращі години, хоча Літа Миколаївна дуже строго питає уроки, без усяких поблажливостей ставить оцінки — що заробив, те й маєш, а коли вже побачить уперті лінощі — може й у куток поставити, але ніколи не поскаржиться ні «надзирателю», ані «пану». «Паном» усі звуть завідувача Домом Трудолюбія. Старші завжди самі присоромлять молодших, і вони бояться не Літи Миколаївни, а бояться її «обидити», адже коли вона в Трудолюбії, ніхто зі службовців, пекарів, старших майстрів у майстернях не насмілюється якось скривдити когось із хлопців. А сама вона нікого не боїться, навіть пана. З учнів питає «строго» тому, що хоче, аби вони були найкращими учнями серед усіх школярів у місті. Так, так! Це її гордість, коли хтось іде далі вчитися. І це ж не раз траплялося. По правді, ніякої методики викладання ніхто Літу Миколаївну не навчав, та ще й одразу в трьох групах. Дещо підказали старі вчительки, дещо побачила, але вже за кілька років роботи сформувалися свої прийоми і якась завзятість у роботі, особливо тут, у Трудолюбії, з дітьми-сиротами. Вона за них одна відповідала! Вони мусили бути кращими за інших, у кого є батьки.

Саме про це вона не міркувала, просто відчула одразу, коли її перевели зі сільської школи, де вона працювала після семи класів гімназії. Там, на селі, у неї все також було добре, і батьки, особливо баби, і діти її любили — приїхала така молоденька привітна учителька — зовсім дівчинка, уважно вислухала всі поради старшого вчителя, який виходив на пенсію та їхав до сина. В гімназії вона

вчилася дуже добре, і начальниця шкодувала, що Літа не може лишитися у восьмому та йти вчитися далі. Але так уже склалися сімейні обставини. Вона сама не нарікала, гадала, що тимчасово, і їй було все цікаво — навчати дітей читати та писати. Навчити тому, чому вчилася сама в молодших класах гімназії. Коли виникла потреба, теж зі сімейних обставин, переїхати до міста, вона, не замислюючись, погодилася на перше вільне місце — тільки-но відкриту школу в притулку Дому Трудолюбія, і хоча там були й майстерні, й пекарні, й невеличке помешкання на зразок «богадільні» для німецьких старих — так що досить великий штат, не кажучи вже про завідувача, попечителя і благодійне жіноче товариство — вона відчула: за долю хлопців мусить найдужче потурбуватися вона, і їй самій треба було вигадувати різні прийоми у викладанні, у навчанні, відразу сотні хлопців ув одній кімнаті, в яких увесь час потім суворо розписаний на працю, прибирання, всілякі справи, що зовсім не стосується уроків навчання і про які й не відають діти навіть у бідних сім'ях. Тут кожен був наче вже дорослий з багатьма обов'язками і немов з іншого якогось роду-племені людей. Пострижені, в сірому заправному однаковому одязі хлопці й зовсім без права сперечатися, не виконати наказу будь-кого, без права виявляти якісь свої бажання. От тільки у школі, в цьому довгому класі вони відчували себе інакше. Літа Миколаївна і не думала про якийсь особливий підхід для завоювання авторитету, слухняності, вона бажала «вивести їх у люди», а це великою мірою залежить від їхнього навчання, значить, вони мусять пройти програму не аби здихатись, а так, щоб їм згодилось у житті, і в неї завжди був якийсь азарт, щоб її учні найшвидше, ніж в інших школах «зачитали», вивчилися читати не довше, як за три тижні(!), щоб іспити, які обставляла завжди парадно з великою запрошеною комісією, складали з блиском. Хлопці відчували, що вони не можуть підвести Літу Миколаївну ні на іспитах, коли приходять «гості», ні на показових уроках, що її запрошували давати влітку перед учителями, які приїздили на короткі курси зі сільських шкіл. Це вимагало неабиякої праці й учням, й учительці, і жодну хвилину в школі на уроках не гаяли. Молодші щось пишуть грифельками на дошках — Літа Миколаївна казала, що швидко перейдуть на зошити! Старші вчать задані уроки, а середні з Літою Миколаївною коло дошки розв'язують

задачки; або навпаки, старші й середні зайняті письмовими справами, а молодші читають хором за учителькою з букваря — це завжди весело — а потім відповідають поодиноці. Коли всі стараються й урок йде швидко та гладко, тоді Літа Миколаївна весела, завжди щось цікаво розповість, про що старшим або середнім вивчити треба буде, або якийсь веселий віршик з малими хором вивчить. Справді, найкраще у школі, інколи приведуть її малу доньку Галинку, і Літа Миколаївна посадить її тоді на першій парті між Калениковим і Васею Тихим (він зовсім не «тихий» — прізвище таке). Усі на маленьку поглядають і намагаються відповідати якнайкраще, а вона — така кучерява, рожевенька, чистенька — здається живою лялькою, і ніхто з них, звичайно, не догадується, що сама Галинка їх соромиться, і всі вони їй здаються такими розумними, серйозними, бо всі так добре відповідають мамі й так гарно старші та середні пишуть у зошитах і на великій дошці, а в першій групі — на дощечках. Мама дає і Галинці дощечку й каже: «Можеш щось намалювати, або пиши те слово, що й Каленичок і Вася». Правда, Галинку не так уже часто приводять, це коли мама хоче піти з нею до міста, але Галинка любить бути в маминій школі, а для трудолюбців це завжди велика приємність, і вони задоволені, що Літа Миколаївна садить таку чистеньку чепурну дівчинку між ними, і вони вже стараються!

Та сьогодні трапилася незвичайна подія. Ще не скінчився третій урок, Тиміш швидко розв'язав задачки і подав зошит Літі Миколаївні.

— Тимоше, — мовила учителька, тихенько відходячи до дверей. Тиміш зрозумів, що вона хоче щось сказати. — Побіжи зараз до Параски Федорівни і принеси від неї сюди кошика, мені з дому надіслали, тільки не розкривай дорогою і нікому не розкажуй. Витримаєш? — усміхнулася змовницьки.

— Ну що ви, Літо Миколаївно, хіба я малий? — і помчав.

Параска Федорівна дала йому велику базарну корзину.

— Це ж сьогодні Галиноччин день народження, то Літочка Миколаївна і вас, «зlidнів», хоче почастувати. Ви ж слухайте її, вчіться добре, вона ж хоче людей з вас зробити, до пуття довести, — Параска Федорівна зашморгала і витерла краєчком хустки очі.

Тиміш, хоча миттю перескочив від помешкання конторника до школи, та відчуваючи, яку відповідальну місію він виконує, у клас

зайшов поважно. Літа Миколаївна завжди, глянувши на свій маленький «дамський» годинник, що носила на позолоченому ланцюжку, давала наказ черговому дзвонити. Зараз, також глянувши на годинник, наказу дзвонити не дала.

— Хлопці, здавайте зошити, складайте дощечки і сидіть усі на місцях. До обіду ще далеко, я вам дам щось перекусити. Тимоше, Стьопо, роздайте хлопцям бутерброди, булочки і по три цукерки.

Бутерброд із ковбасою, чайною рожевою свіжою ковбасою на великих куснях білої паляниці, змащеної маслом! Здобні булочки, ще тепленькі, а цукерки довгі в різнокольоровому папері! Що це за день такий!

— Починай з першої групи! Спокійно! Усім вистачить!

Цього можна було б і не казати. Усі були приголомшені смачним частуванням. Окрім того, вони, як завжди, до останніх уроків, та й не тільки останніх, зголодніли. Адже на сніданок був щодня тільки каламутний чай з хлібом, та й обід не передбачали ситним — на перше миска юшки або ріденького борщу, на друге — каша з вивареним шматочком м'яса. Малеча, не замислюючись, почала уминати поспіхом, навіть страшно було, а якщо зайде наглядач Кузьма Хомич або пан! Але Літа Миколаївна була цілком спокійна і сама стала допомагати роздавати.

— Чому це так? — спитав пошепки Стьопа Тимоша.

— Сьогодні день народження Галиночки, — поважно відповів Тиміш, — тільки нікому не кажи.

Та хіба можна було не сказати пошепки Василеві, Андрію, Мишкові?

Та й сам Тиміш не витримав, оскільки певен був, що більше розуміється, як треба поводитися, він співав у архієрейському хорі; інколи на якихось поминках чи після вінчання хористам також перепадало частування, отже, Тиміш, сповнений власної гідності, мовив:

— Спасибі, Літо Миколаївною Хай Галина Олексіївна росте здоровенькою і щасливою! «Галина Олексіївна» не знала про це святкування. Мама, крім бабуні, Лізочки і Параски Федорівни нікому не сказала. Галині Олексіївні — вже справді «Галині Олексіївні» — через багато років, розшукавши її, розповів про це старий Тимофій

Трохимович — Тиміш — підполковник у відставці, директор однієї сільської школи.

І обоє плакали...

* * *

На Різницькій, вдома, Галинчин день народження не відзначали так пишно і бучно, як день народження Олесика. Його іменини збігалися з батьковими, і хоча для дітей спочатку накривали дитячий «іменинний» стіл, та основна увага була на прийомі дорослих гостей — родичів, співробітників редакції. Дітям було ще й веселіше сьогодні, бо простіше і вільніше. Діти не бачили, коли Каленик і Тиміш принесли порожню корзину. Хлопці віддали її на кухню, але бабуса запросила їх за стіл, потім прийшла Літа Миколаївна і сказала, щоб вони ще погуляли з усіма дітьми. І всі двоюрідні, й учні-квартиранти, й Каленик з Тимошем грали у «фанти», «зіпсований телефон», інші цікаві вигадливі ігри, і всім було весело, і дівчатка, як завжди, верещали, а найдужче — Галинка.

Чудовий був день народження у Галинки!

* * *

Лізі доручили відвести Жечку.

Тьотя Літа поцілувала свою хрещеницю. Маленький Каленик і його старший брат Тиміш стояли скромно осторонь. Раптом Літа Миколаївна притулила до себе Каленика, а другою рукою, підбадьорюючи, провела по голові Тимоша, по шорсткому волоссі — «проти шерсті» — за зиму волосся відростало, а на літо всіх стригли. Тимошеві вже минув десятий рік, то семирічного Каленика можна було, як малого, приголубити, і той аж зашарівся від несподіваної ласки.

— Біжіть, хлопці, а то Кузьма Хомич сердитиметься.

— Ні, коли хто у вас, він тільки бурчить, а не лається, — довірливо мовив Тиміш.

— Бережіть по дорозі дівчат, будьте справжніми чемними кавалерами, — пожартувала на прощання.

— Жеченько, ти ж завтра зарані прихось! Обов'язково прихось! — цокотіла Галинка. — Нам же треба лялькам імена вигадати! Мамусю,

хай Каленичик теж прийде!

— Прийде, прийде, а зараз хай ідуть, не затримуй, вже он зовсім темно надворі!

Жечка, тримаючи за руку Лізочку, щось базікала про завтрашній день. Власне, від будинку Ваненок до Трудолюбія було зовсім близько, правда, дорога крута і не прямо. Найкрутіше відразу, де на розі провулочка праворуч — маленька бакалійна крамничка, а ліворуч — сходи до соборної площі. Але до Трудолюбія треба було пройти провулочок і йти пологішою дорогою до «білого дому», а там іще трошки праворуч уже по рівному, і Дім Трудолюбія, навпроти якого училище, в котрому вчився колись відомий і ще зовсім невідомий Гоголь! Так і казали, визначаючи маршрут — до «білого дому, до Гоголя». Взагалі, зовсім близько.

Хлопцям-трудолюбцям здавалося, що можна перестрибнути з гірки трудолюбського подвір'я, котре виходило одним боком на Різницьку, просто до Літи Миколаївни — в іншу країну світу. То Галинці дорога ще уявлялася далекою та різноманітною, коли вона дріботіла поламаними дерев'яними тротуарами. Боже! Яка насправді це була, хоча коротка, але така незручна дорога! По-перше, гора-вулиця була немощеною, дехто з власників садіб просто не хотіли гуркоту і воліли миритися з непролазною грязюкою восени й напровесні. Скрізь завжди тротуари були поламані, тільки біля багатого, таємничого для дітей Переселені — прізвище чого варте! — тротуари були завжди у порядку, широкі, охайно підметені, як і в центрі міста. Проте немощена, в рівчаках од злив, Різницька гора мала якийсь затишний вигляд і для усіх дітей була наче продовження подвір'я, садків, садів. Узимку всі каталися юрбами на санках, найвправніші аж від Переселені, вправно завертали долу, а найсміливіші — аж до Соборної площі й по сходах, що було всім заборонено, але ж завжди знаходилися герої, які не слухали ані батьків, ані городского. Обов'язково, хоч раз за зиму, якісь хлопчаки на санках потрапляли під коней, що везли когось угору. Тоді здійсмався лемент на всю вулицю, та однаково — заборонити катання на санках ніхто не був спроможний.

Поки що, до пори, малеча Ваненок у цих загальнорізницьких розвагах участі не брала, та серед них потрапляли «домашні» учні Літи Миколаївни, її хрещеники — діти сусідів. Трудолюбцям теж було

заборонено кататися взимку з Різницької. Надто це була небезпечна, хоч і ваблива розвага!

Та що могло бути кращим для малого Каленика, як не відвідини, будь з якої причини, дому вчительки. Зараз у нього було відчуття, ніби його якоюсь чаклунською силою переносять, ні, шпурляють із одного життя в інше. Отак шпурнули його, коли раптом схопили, відірвали од села, від хати, де він народився і прожив шість років, од матері, від сестер і братів, де все було знане, відоме, рідне — і малесенький садочок, і неозорий степ, куди він бігав до Тимоша та інших «дорослих» хлопців, які пасли вівці. Усі люди навколо були знайомі: і баби, і діди, і парубки, і дівчата, і все було відомо усім — у кого корову продали, у кого свиня здохла, а в кого коняка лоша привела, на якому подвір'ї Бровко лютий, і краще в садок по яблука туди не лазити, а де на баштані дід добрий — сам пригостить, і хоча мама лають та кричать інколи на всіх дітей — та то ж мама, про всіх турбується, увечері пригорне і скаже:

— Ой, волоцюго, ну замурзався, як порося! Хоча пику та руки вимий, та сідай мерщій каші поїсти, — і тут же на старших, — ви там не все висьорбали? Малому лишили?

— Лишили, лишили! Хай не гасає хтозна-де, та приходить, як усі люди, — це Тиміш, статечний і серйозний. — Сідай уже, їж.

— Ач уминає, наче три дні хліба не бачив! — сміються сестри.

Ніхто його найменшого не скривдить, і чому ж йому, найменшому, випала така доля?

І мама ж плакали, плакали, коли її умовляли відвезти в якийсь там «приют».

— У тебе ж семеро, як ти їх до пуття доведеш?

— Ой, лишенько моє, коли б Трохим знав, коли б знав, на яке горе, яку біду, які злидні покинув, на яку поталу лишив! — плакала мати. І в яку злу годину ота думка химерна з тим переселенням у голову йому впала? І як же я не хотіла, як не хотіла, Мати Божа знає, як я не хотіла, не бажала.

— Ну що ти бідкаєшся, тепер нарікаєш, хіба не знаєш, як з ним ледь-ледь до літа дотягали, — втішали сусіди. — Адже гадав Трохим, що краще буде — і земличка, і дорожні, й за хату одержали. Хіба вам не

зздрили, що наважились? Усі гадали — може, й нам? І чого це така напасть трапилася?

Так. Це було достеменно так. І хто міг передбачити, що все обернеться непереможним лихом, незрозумілим не тільки малому Каленичку, який, звичайно, відчув лише зміну свого особистого життя, а й старшим, які чули міркування батька, розмови, поради. Та старшим дітям не треба було й пояснити. Злидні вилазили з усіх кутків. От батько й вирішив — хату продати і в Сибір податися — казали, багатющий край.

Уже все було налагоджено. Батько їздив туди дивитися, хоча не близький світ, та розповів — багатий край, земля родюча, ріки рибні, ліси — звіра усякого, тільки працєю і житимеш у достатку, і дітей у люди виведеш.

Продав хату, реманент, худобу. Уже клунки в'язали, дітлашня стрибала — цікаво як! Мати більше плакали, ніж раділи, немов передчували щось. Раптом хвороба звалила батька — у дорозі він застудився і як згорів, і лишилася жінка без хати, без корівки, без такої-сякої конячки, а тільки з клунками та дітьми. Найстаршому шістнадцятий пішов.

Отоді попадає і сусідка й почали умовляти:

— Віддай малого в приют у місті, старшенькі вже й самі працюватимуть. Кого в найми, кого на завод чи фабрику. За хату гроші віддай, ще не встигли витратити. Може, й повернуть, адже якесь управління купило і знести хотіло.

Морока була немала. З хатою все ж таки пощастило — повернули. Тільки порожньо. І в хаті, й на дворі. Усе ж продано. І про кожну дитину треба подумати — що та як. «Віддай малого до приюту», — усі як змовилися — в один голос...

Тоді здалося матері — найбільше любила оцього маленького Каленчика, на якого особливої уваги ніхто не звертав — росте собі, як бур'янець, між старшими. Старші — то так! До школи ходили. Тиміш дуже добре вчився... та й старший — нічого, вчителі не скаржаться, по хазяйству старанно завжди допомагали. Як вона без них лишиться! Без чоловічих рук? Уже ж парубійки! А малому — справді краще буде, хоч нагодоване завжди, не голодуватиме. Старші очкурі підтягнуть, не

нарікатимуть, не скиглитимуть, а воно ж іще мале. Все ж таки приют, за всіх дбають... місто.

Якби вона знала, як воно, це мале голодуватиме і важко звикатиме до того приюту! І люди не такі, як на селі, і хлопці не такі, усі однакові та всі вредні, і все таке сіре, і на подвір'ї не те що квітів, а ніякого зілля нема, хіба що коло довгого приземкуватого будинку; попервах Каленикові здавалося там багато дверей та ґанків, за малесенькими парканчиками трішечки землі коло кожного ґанку одведено — там щось жалюгідне чахле та миршаве росте. Там живуть майстри, конюхи та різна дрібна челядь. А коло хлоп'ячих спалень — нічогісінько не було, і там хлопці мусили самі вимітати, як вилизувати, а проте, здавалось, усе тут припорошене сірим пилом. І було дуже холодно. Хоча вдома спали діти покотом узимку на печі, а влітку в клуні, на сіні, та й узагалі де доведеться, а тут у кожного було окреме ліжко і подушка, та, як завжди, було холодно під жорсткою ковдрою. Там, удома, у гурті й не зчуєшся, набігавшись, і не помітиш, як заснеш, а тут — чи спиш, чи не спиш, а все ввижається оте, своє. Але ж ніхто з хлопців про те не говорить, наче вони тут зроду-звіку, й іншого життя ні у кого не було. Зовсім про інше у них балачки, бажання, справи. Справді, жбурнули його в зовсім інший світ. А коли вже насправді спиш, тоді заходить наглядач Кузьма Хомич і гукає, щоби вставали і навмисне деренчить над кожним ліжком дзвоником — саме тоді, як хочеться спати!

Його, Каленчика, привезли влітку — сусіди їхали на ярмарок, наказали шануватися, всіх слухати і не бешкетувати, бо це не рідна хата. Наказали та й поїхали. А він стояв маленький та безпорадний серед юрби хлопчаків — усіх на одне лице, пострижених, босих, в однакових сірих сорочках та сірих штанях і майже в усіх не по росту — у кого надто короткі, у кого завеликі, але всі сірі, заправлені. Його ще не встигли постригти і переодягти. Хлопці відразу почали дражнити, зачіпати, смикати за густе скуйовджене біляве волосся. Чого? Потім він довідався — то так ведеться, так належить приймати усіх новачків. Удома він завжди був задерикуватий і сам устрявав у бійки та в різні пустощі, а тут немов увесь світ проти нього був. Навіщо його сюди привезли? Його також підстригли, наказали вимитися в якійсь напівтемній кімнаті з холодною цементною

підлогою, дали білизну і такий самий сірий одяг, як у всіх. Тітка, яка давала, все ж таки намагалася одібрати найменше — і сорочку, і штани. Все було після прання трохи вогкувате, абияк випрасуване.

Уже почалося літо, у школі хлопці не вчилися. Декого зі старших позабирали у село в наймити, решта працювала у майстернях, пекарні. Його відвели до щіточно-корзиночної і наказали виносити стружки. На перерві його оточила юрба хлопчаків і знову почали торсати, белькотіти якісь дурниці — він не розумів чого! Не міг же Каленик здогадатися, що хотіли просто на перерві від роботи розважитися, бо всі вибігли, як навіжені, хто з шевської майстерні, хто з пекарні й перед обідом у коротенький свій «вільний» час хотіли побігати, поборюкатися. А тут іще така розвага — новенький! Та ще таке мале, дурне, а насупилось як! А дивиться спідлоба! Каленик боявся, що він розплачеться, і тоді його зовсім зневажатимуть, і він усі свої маленькі сили збирав, щоб витримати.

Та ось до гурту підійшов височенький хлопець — він Каленикові здавався цілком дорослим — і одягнений був чистенько, охайно, і сам чистий такий, як панич, тільки блідий, худорлявий, наче хворий.

— Ану припиніть! — навіть не гукнув, а мовив владно і не сердито, а спокійно. — Хто це тут свою дурну силу над малим показує? Забули чи що, які самі були, поки добрити з іншими не почали?

Потім Каленик довідався — «добрити» — це по-трудюлюбському значило дружити з кимось, ділитись усім.

— Та ми ж, Федю, нічого, ми тільки так, — почали виправдовуватися хлопці.

— «Нічого, нічого». На найменшого усі гуртом напали, теж мені сміливці! Ходи зі мною, хлопчику! А як побачу, хто його зобижає, зі мною справу матиме!

Юнак, якого називали Федею і поштиво розступилися перед ним, узяв Каленика за руку й пішов з ним до лавочки на узгір'ї, над невисоким парканчиком, звідки трудюлюбці за просто перестрибували і наче скочувалися на Різницьку гору.

Хто був цей Федя, перед яким усі розступалися? Не з начальства, не з доглядачів, адже називали його просто Федею, та й не вихованець — одягнений був охайно, хоч і бідненько, та на білій сорочці, так, не сірій, але явно не новій — блискучі гудзики і на поясі блискуча

пряжка, і не босоніж був, а в шкарпетках та літніх парусинових черевиках. Каленик насмілювався і спитав:

— А ви теж тут живете? Ви тут живете?

— Тут живу, тільки вже не трудолубець, я вже у Реальному училищі вчуся. Мене вчителька Літа Миколаївна туди влаштувала. От восени, як школа почнеться, вона й тебе вчитиме.

— Я не хочу тут аж до осені бути, — зашморгав кирпатим носиком Каленик. — Я втечу. Тут усі злі, як собаки, і той дядько, котрий будить, злий, і хлопці злі, ще кажуть — і пан якийсь приходить, то вже, певне, найзлючий, бо й хлопці його бояться. Я втечу.

— Дурню, куди втечеш? І нічого хлопці не злі, то попервах, поки познайомляться.

— Я додому втечу.

— А хто там у тебе вдома?

— Удома всі — і Тиміш, і Степан, і Нацька, і Христя з Килинкою... і мама ... і мама там... — він уже одверто схлипнув.

— А тато?

— Тато вмерли. Їх на цвинтарі поховали.

— Ну, от бач, вас багато, а мама одна, як же вона вас усіх нагодує?

— Я гусят у Твердохліба пастиму. Тиміш у них череду пасе.

— А Тимішеві скільки років

— Не знаю.

— До школи ходить?

— Тепер ні. Тепер до школи ніхто не ходить.

— А взимку ходив?

— Упереміжку зі Степаном. У них одні чоботи, а школа далеко.

— А дівчата, сестри теж ходили?

— Так у них же чобіт нема!

Це все немов і не дивувало Федю.

— От бачиш, а тут ти до школи восени ходитимеш, он у тому великому будинкові, що на вулицю виходить, там школа, і всі хлопці вчаться. Літа Миколаївна всіх вчить.

— Може, й вона зла!

Федя розсміявся:

— Що ти кажеш, дурне! Літа Миколаївна — зла?! Сам побачиш, яка вона, і не рюмсай, і, боронь боже, не тікай, бо однаково городові

спіймають, а Кузьма тоді в карцер посадить. Та тебе вже не чіпатимуть, я ж їм сказав... ні, не чіпатимуть більше. Вони не злі, то вони здуру, для сміху.

— Добрий сміх! — промурмотів Каленик, але вже спокійніше.

Справді, хлопці вже більше не дражнили Каленика. Та після Спасу прибув і Тиміш, старший брат, він був радий, не те що Каленик, бо дуже хотів учитися. Тиміш розповів, що Нацьку теж привезли і тут же у дівчачий приют віддали. Степан пішов на станцію працювати, Явдошка у попа за дитиною дивиться, Христя і Калинка з мамою, а мама все хворіють та хворіють, і плакали, що приїхати не змогла, тільки гостинчика передали — ось у вузлику цукерок та пряників, насіння, яблучок та грушок. Каленик уже «добрив» — заприятелював, значить, із Васею Тихим, трошки старшим за нього, та зараз не тільки Васю пригостив, а й інших хлопців маминим гостинчиком. Шкода, Феді не було — поїхав кудись до родичів аж до початку занять. Але тепер Каленикові вже стало легше, і старший брат коло нього, і сам трохи при звичаївся.

Якось хлопці заметушилися, побігли гуртом до воріт. Там стояла, тримаючи велосипед, молода жінка. Каленик аж рота роззявив, така вона була несхожа на всіх, кого досі бачив і в селі, й тут, у Трудолюбії. Не дуже висока, але не низенька, в матроській шапочці, тільки без стьожок, а пришпиленій довгими шпильками на пишному легкому волоссі, в білій блузочці зі синім матроським коміром і в синій спідничці. Вона здавалася такою легкою, рухливою, сміялася так весело, а очі були сині-сині, як матроський комір. Вона наче з якоїсь картини примчала сюди на велосипеді, якого зблизька Каленик ніколи не бачив. Колись селом проїздили кілька велосипедистів, і всі хлопці побігли вслід, здіймаючи куряву, але не наздогнали.

— Літо Миколаївно! Літо Миколаївно! — кричали радісно хлопці й оточили її.

— Хто це? — спитав пошепки Тиміш.

— Та це ж наша вчителька! Хіба не знаєш!?

Тиміш і Каленик теж побігли.

Хіба такі вчительки бувають?

— Літа Миколаївно! А у нас новенькі! — повідомили хлопці ніби якусь радість. — Оце Тиміш, а оцей малий — Каленик. Тиміш уже до

школи ходив, а малий ще нічого-нічогосінько не знає.

— Нічого, знатиме! — сміючись, мовила Літа Миколаївна. — Ану, йдіть ближче, я на вас подивлюся.

Від неї віяло чудовими пахощами, і немов усе в Трудолюбії стало іншим.

Воно справді стало зовсім іншим і для Каленика, і для Тимоша, тільки-но почалися заняття в школі й Літа Миколаївна приходила щоранку.

А тоді, вперше, коли побачили її, не тільки Каленик, а й Тиміш здивувалися тому, як усі хлопці зраділи, мов на свято, відразу схопили велосипед.

— Ми його зведемо з гори і вас додому проведемо.

Двоє хлопців дуже обережно вели велосипед, а всі гуртом ішли навколо учительки.

І Тиміш з Калеником пішли. Шкода, зовсім близько... А вона розмовляла з усіма, розповідала, що їздила на село до сестри в гості, розпитувала про їхні, трудолюбські новини. Шкода, що будиночок, де вона жила, був справді зовсім близько. Він був маленький, той будиночок, Каленик тільки встиг угледіти, що оточений квітами, а вниз по горі сад, як ліс густий-густий, і звідти линули дитячі голоси.

У школі Каленика посадили на першій парті в першій групі, а Тимоша — в другій, і вони обидва дуже старалися, і Літа Миколаївна казала, що Тиміш трохи «піджене» й напевне пересяде в третю. А Каленик, за місяць, як і вся перша група, вже умів читати по складах. Он як! І він знову став жвавий, задерикуватий, як удома, а Тиміш, як і вдома, був старанний, статечний і вчився добре. Літа Миколаївна була задоволена. Вона часто всім ставила за приклад Федю.

— Бачите, добре вчився і навіть у Реальне вступив.

Реальне. Гімназія. Старші й навіть середуці хлопці розуміли, що це щось прекрасне. Там люди стають іншими. Отже, Федя трудолюбцем був так само, як вони, а став гімназистом, одержує стипендію, і «пан» дозволив йому жити у Трудолюбії, поки він не закінчить Реального. Казали, що цього у пана домоглася Літа Миколаївна і тепер стежить, щоби вчився він тільки на п'ятірки, і Федя ходить до них на Різницьку, як родич, і бабуня — Катерина Степанівна — так усі називали

«бабуня» — допомагає йому у французькій та німецькій мовах. Перед щорічними іспитами в Реальному його перевіряє з усіх предметів сам Олексій Іванович, чоловік Літи Миколаївни, редактор.

Тиміш мріяв, що і він учитиметься далі й щоразу, коли потрапляв «на Різницьку», приглядався уважно до життя там. До книжок. До того, як поводяться, як розмовляють. От і цього разу, повертаючись із братом та Лізою, чемно спитав Лізу:

— А ви не боятиметесь назад сама йти?

Він чув, що Олексій Іванович і дядя Ілля — брат Літи Миколаївни — Ілля Миколайович говорять Лізі «ви» так само, як і Марфуші — кухарці, а Ліза «служить» у них нянею, та це зовсім не те, що наймичка десь на селі, а як чисто й охайно вдягнена, і білий фартушок з мереживом, і зачіска, як у панночки. Зрозуміло, що у неї не та робота, що у наймички на селі.

— Чого ж я боятимуся? — засміялась Ліза. — Тут же на Різницькій усі свої. Я у тітки жила, навпроти Ваненок. Хоч я у них працюю нянею, та Літочка Миколаївна каже, щоб я і про майбутнє думала, чогось навчилася. Вона мене до Горсальки влаштує ученицею, це ж найкраща модна майстерня у місті, я вивчуся на модистку, зароблятиму, а Літа Миколаївна мене підучить добре грамоті та з усіх предметів. Вони з бабунею і тепер примушують мене вчитися, кажуть, користуйся, що ти у нас, тепер треба і жінкам освіченими бути, де б не працювали. А я, коли вивчуся на справжню кравчиню, тоді сама Літі Миколаївні шитиму! А Горсальку ви би бачили, як пишна пані, тримається, навіть багаті пані перед нею запобігають, щоб вона їм шила, а вона і не в усіх бере замову. Це не абищо в її майстерню потрапити. Та Літі Миколаївні вона не може відмовити, обіцяла мене взяти, а пошити теж не відмовиться нізащо. У неї Літа Миколаївна, правда, тільки зрідка шиє, Горсалька дере хтозна-скільки. Каже — «за фасон» і за «смак». Я потім, як вивчуся, сама шитиму, — повторила вона й підсумувала: — Хто до Літи Миколаївни попаде, той не пропаде. Ви, хлопці, шануйтеся, добре вчіться і поведьтеся гарно, — настановила Ліза тоном вищої істоти.

Так напучивали і сусіди, які привезли. Хоча вони не знали ні Літи Миколаївни, ні Трудолюбію, ні Різницьку.

— Та хіба ж у Трудолюбії так, як у вас, на Різницькій? — зітхнув маленький Каленчик. — Тут штурхають та б'ють, і в карцер Кузьма садовить, а там у вас і Літа Миколаївна завжди, і бабуня така маленька й добра.

— Та бабуня ж свята, — переконано мовила Жечка, — вона все про всіх знає, а ніколи не накричить. Там у нас узагалі не тільки бабуня, а ніхто не лається, як у Трудолюбії, а щоб потиличника — ніколи в житті! І на коліна в куток, як у інших домах, ніколи не ставлять.

— Та що там на коліна чи якийсь штурхан, — по-філософськи зауважив Тиміш. — Удома від батька теж потиличники перепадали.

— Так то ж батько, — знову зітхнув малий Каленик.

Йому зараз здалося, коли б раптом з'явився батько і дав потиличника та вилаяв, як би він, Каленик, зрадив! І додав осудливо:

— От Літа Миколаївна ніколи нікого не б'є, а Кузьма...

— Прирівняв, — знизил плечима Ліза, — то ж невихована, неотесана людина.

— Що ж, — вів так само роздумливо Тиміш, — можна все перетерпіти, коли знаєш, для чого. Для чогось то люди мусять жити, щось робити, більше знати. Не вік же у Трудолюбії, можна перетерпіти і Кузьму, і все, тільки б учитися. Літа Миколаївна казала, щоб я далі вчився і щоб якесь ремесло засвоїв, свою працю мав, тоді людина незалежна. Що ж, — знову повторив він, — для цього можна перетерпіти.

Ліза співчутливо підтакнула.

— Еге ж, так, так. Он Федя в Реальному вчиться, з нього вийдуть люди. Літа Миколаївна кожному допоможе, у кого є бажання.

Шкода, що так швидко дійшли лагідним весняним вечором після небучного святкування, а такого простого лагідного дня, і старші — Лізочка й Тиміш — мріяли про дальше своє життя, свою самостійність, незалежність. Жечка раділа, що завтра знову прийде на Різницьку, вигадуватимуть імена для нових ляльок та звірят, розподілятимуть їх по групах, як у тьоті Літи в школі.

А Каленик іще відчував, як Літа Миколаївна притулила його до себе, і якась млість немов розлилася по всій його істоті.

— Хоч би цього Кузьму не зустріти, — раптом почув він зауваження Тимоша і враз збагнув — це ж знову Кузьма зі своїми причіпками,

КУПИТИ